

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

ARTIKELEN

STROMINGEN

In deze rubriek wordt het palet aan theoretische stromingen en vernieuwende benaderingen die ten grondslag liggen aan kwalitatief onderzoek belicht. Redacteuren voor deze rubriek zijn Fijgje de Boer: fdeboer53@kpnmail.nl en Hanneke van der Meide: j.w.vdrMeide@uvt.nl.

Niet coderen maar schrijven

Data-analyse in fenomenologisch onderzoek

*Hanneke van der Meide**

Fenomenologisch onderzoek beschrijft fenomenen – dat wat verschijnt in ons bewustzijn – zoals ze zich als concreet geleefde ervaring voordoen. De betekenis van ‘geleefde ervaring’ betekent dat fenomenologen geïnteresseerd zijn in het geleefde moment van het ‘nu’, het ‘ogenblik’ nog voordat we erop reflecteren (Van Manen, 2005). De meeste ervaringen in ons leven zijn pre-reflectief. Denk bijvoorbeeld aan het voeren van een gesprek, het spelen van een gezelschapsspel of het lezen van een boek. Dit zijn ervaringen die we doormaken maar waar we doorgaans niet op reflecteren. In een fenomenologisch onderzoek ‘tillen’ we de ervaring als het ware op door deze met een fenomenologische blik te analyseren. Dit betekent dat we de vraag naar de betekenis van die ervaring stellen, iets waar we in het alledaagse leven niet bij stilstaan. Maar hoe dring je als onderzoeker door tot de betekenis van een geleefde ervaring? En hoe doe je dat als het gaat om de ervaring van iemand anders? De praktische uitvoering van hoe je van onderzoeksmateriaal, in de vorm van interviewtranscripten of observatieverslagen, kan komen tot een rijke en betekenisvolle beschrijving van een fenomeen blijkt ingewikkeld.

In het gevarieerde landschap van fenomenologisch onderzoek zijn verschillende wijzen van fenomenologische analyse te onderscheiden (Finlay, 2009). Een techniek die vaak toegepast wordt – ongeacht de specifieke fenomenologische benadering – is coderen. Coderen wordt veel gedaan in kwalitatieve analyses en kent zijn oorsprong in de Gefundeerde Theorie- benadering. Het doel van gefundeerde theorie is te komen tot een (substantieve) theorie en daarbij past de activiteit van coderen waarin data worden gelabeld en gecategoriseerd. Fenomenologie is echter niet gericht op theorievorming, maar op het ontsluiten van meervoudige betekenissen die op een evocatieve, tot de verbeelding sprekende, wijze worden beschreven. De

* Dr. Hanneke van der Meide is cultureel antropologe en filosofe en werkzaam als postdoc onderzoeker bij Tranzo aan de Universiteit van Tilburg. E-mail: hannekevandermeide@gmail.com.

vraag is dan of coderen de meest geschikte analysemethode is voor fenomenologisch onderzoek.

Op basis van ervaring met het zelf uitvoeren van fenomenologisch onderzoek en het begeleiden van studenten en junior onderzoekers daarin, signaleer ik twee risico's die coderen met zich meebrengt. Allereerst werkt coderen datafixatie in de hand (Smaling, 2016) en ten tweede kan het een belemmering vormen voor een fenomenologische houding van de onderzoeker. Datafixatie verwijst naar de situatie waarin de onderzoeker zich te veel beperkt tot het beschrijven en categoriseren van data in plaats van op het begrijpen ervan. In fenomenologisch onderzoek wordt datafixatie nog eens versterkt door het principe *Zu den Sachen Selbst* van Edmund Husserl (Husserl, 1970). Dit idee wordt vaak verward met dicht bij de woorden van de participant blijven. Codes worden dan gemaakt op basis van iemands letterlijke woorden en verwijzen niet zozeer naar de onderliggende ervaring(en). Dit is problematisch omdat in de verdere analyse voortgebouwd wordt op deze codes.

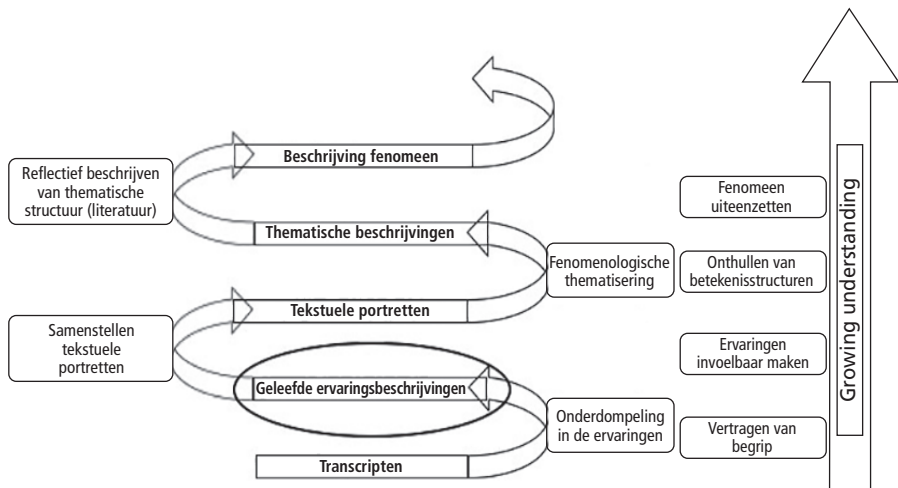
De open houding is een centraal kenmerk van fenomenologisch onderzoek en wordt in fenomenologische termen 'de reductie' genoemd. De reductie verwijst naar een mentale activiteit waarbij we contact proberen te maken met de geleefde ervaring. De fenomenologische reductie is het tegenovergestelde van hoe we in onze dagelijkse taal het woord reductie gebruiken, bijvoorbeeld als we zeggen dat zieke mensen gereduceerd worden tot hun diagnose (Van Manen, 2014, p. 215). De fenomenologische reductie verwijst daarentegen naar een open blik van aandachtigheid waardoor een veelheid aan betekenissen zich aan ons kan voordoen. Bij coderen wordt een zin of een fragment tot een code samengevat en dit staat op gespannen voet met de fenomenologische reductie. In het verdere analyseproces kan de fenomenologische houding worden belemmerd doordat onderzoekers door de grote hoeveelheid aan codes het overzicht verliezen en daardoor te snel overgaan tot het categoriseren van de codes in plaats van tijd nemen voor het reflecteren op betekenis. Door de stap naar thematisering zo lang mogelijk uit te stellen wordt er meer ruimte gecreëerd voor deze reflectie. Snel overgaan op categorisering heeft vaak tot gevolg dat de 'hoofdcategorieën' vrij abstract zijn en dat een fenomenologische beschrijving, gekenmerkt door gedetailleerde en concreet geleefde ervaringsbeschrijvingen, ontbreekt. Ook wordt geregeld aangenomen dat een bepaalde code of een categorie van bij elkaar horende codes belangrijker is als deze vaker voorkomt.

Als coderen geen goed idee is, hoe kunnen we dan een fenomenologische analyse aanpakken? In dit artikel beschrijf ik een vorm van fenomenologisch analyseren die ik gaandeweg een onderzoeksproject naar lichaamservaringen van mensen met multiple sclerosis (MS) heb ontwikkeld.¹ Ik heb me hierbij laten inspireren door het werk van Max van Manen (2014) en Susan Crowther et al. (2016). Beide auteurs benadrukken het belang van schrijven en het gebruik van literatuur voor het fenomenologisch analyseproces. Schrijven is een manier van contact maken met de wereld en stimuleert reflectie. Literatuur kan behulpzaam zijn in het reflectieve interpretatieproces, omdat het ons inzichten geeft in de data die we anders niet zouden hebben gehad. Het vergroot als het ware ons interpretatieve vermogen dat normaal gesproken beperkt wordt door een veelheid aan zaken, zoals de kennis die we

hebben en de wereld waarin we opgegroeid zijn. Het gaat hier dan niet om literatuur in het algemeen maar om literatuur die gericht is op het begrijpen en beschrijven van het onderzochte fenomeen. Veelal gaat het dan om fenomenologische literatuur, maar ook literatuur vanuit een ander perspectief kan hierbij behulpzaam zijn.

Analyseproces

Fenomenologisch analyseren is beschreven als een toestand van actieve passiviteit (Dahlberg, Dahlberg & Nystrom, 2008; Van Manen, 2014, p. 238). Er wordt actief gezocht naar betekenissen maar dit gebeurt vanuit een open houding van verwondering. De analyse in het MS-project bestond uit vier reflectieve stappen die gevisualiseerd zijn in figuur 1 en die begrepen kunnen worden als ‘denkbewegingen’ die de onderzoeker ondersteunt in het ‘zoeken’ naar betekenis in de tekst: onderdompeling in de ervaringen; samenstellen van tekstuele portretten; fenomenologische thematisering; reflectief schrijven. Het open einde in de figuur verwijst naar de erkenning dat het verkregen begrip beperkt of slechts gedeeltelijk is en dat het fenomeen altijd op een andere wijze geïnterpreteerd kan worden.

Figuur 1 Structuur fenomenologische analyse

Onderdompelen in de ervaringen

In het MS-project zijn semigestructureerde interviews afgenomen waarin participanten gevraagd zijn naar beschrijvingen van hun lichaamservaring in concrete situaties op een bepaald moment. De eerste analysebeweging van de interviews begon met het doorlezen van de transcripten en het beluisteren van de geluidsop-

names. Omdat de interviews door drie verschillende onderzoekers zijn afgenomen, was dit laatste in het bijzonder waardevol om een gevoel bij het gesprek te krijgen. Het doel was vertrouwd te raken met de data en het vertragen van begrip. Door niet onmiddellijk iets te doen en daarmee te willen begrijpen ontstond ruimte om de data tot ons te laten spreken. Nadat de transcripten in zijn geheel waren doorgelezen, werd elk transcript opnieuw gelezen, maar dan met een focus op elke zin of een aantal zinnen afzonderlijk. De onderzoekers schreven hun eigen gedachten, vragen en opmerkingen in de kantlijn. Het doel was om ons bewust te worden van het eigen perspectief. In fenomenologische termen gaat het hier om het ontsluiten van ons voor-begrip. Het ontsluiten van ons voor-begrip is nodig omdat we ons dan bewust worden van onze vooronderstellingen en we dan weten wat we tussen haakjes dienen te plaatsen (bracketing).

Bij het lezen van de transcripten werd al snel duidelijk dat niet alle tekst relevant was voor het onderzoek. Alle transcripten bevatten zogenaamde ‘ruis’. Dat is tekst waarin participanten praten over zaken die geen relatie hebben met de ervaring die onderzocht werd of tekst die daar wel over ging maar waarin geen sprake was van geleefde ervaringen. Participanten verwoordden bijvoorbeeld hun mening (dat was goed omdat ...), gaven verklaringen (het gebeurde omdat ...), vervielen in generaliseringsen (dit gebeurt gewoonlijk in de avond) of in abstracte interpretaties (ik vraag me af of ...). Onderstaand interviewfragment is een illustratie van ruis.

I: Kun je een voorbeeld geven van uh... een moment dat je lichaam je in de steek liet?

P: Uh nou, ik ben natuurlijk verschillende vaardigheden kwijtgeraakt. Ik danste vroeger, ik uh... liep hard, halve marathons, fietsen kan ik niet meer, uh... lopen is met een hulpmiddel...

Hum... Dus ik heb wel wat vaardigheden... verloren.

I: Ja.

P: En soms heel concreet uh... als ik iets heb voorgenomen, dat het niet lukt omdat de energie op dat moment uh... te laag is. Dus dat ik dingen moet uh... moet afzeggen.

Deze ruis is onvermijdelijk, deels omdat onderzoekers niet altijd voldoende fenomenologische interviewervaring hebben en deels omdat participanten niet gewend zijn om in detail hun geleefde ervaringen te beschrijven. Omdat deze tekst niet geschikt is voor een fenomenologische analyse noemen we dat ruis. De volgende stap was dan ook het identificeren van teksten die ons meer leerden over het fenomeen en waarin de participant concrete ervaringen deelde. Die tekst vormde de basis voor de volgende analysebeweging.

Samenstellen van tekstuele portretten

In deze fase werden tekstuele portretten geschreven. Crowther et al. (2016) spreken in deze context over ‘craften’. Tekstuele portretten zijn op zichzelf staande teksten waarin een ervaring van een specifieke gebeurtenis op beeldende (evocatieve) wijze is beschreven. *Quotes* vormden de basis, maar de gebruikte *quotes* stonden in het

transcript niet noodzakelijk bij elkaar omdat eenzelfde ervaring vaak op verschillende momenten in het gesprek aan bod kwam. Hier volgt een overzicht van de kenmerken van een tekstueel portret en aanwijzingen voor het samenstellen ervan.

Een tekstueel portret:

- beschrijft één of meerdere met elkaar samenhangende voorvallen;
- start kort voor de kern;
- omvat concrete details;
- omvat *quotes* van de participant;
- stopt snel nadat het voorval voorbij is;
- heeft vaak een laatste regel die blijft ‘hangen’.

Samenstellen van tekstuele portretten:

- Bewerk de feitelijke inhoud maar niet de fenomenologische inhoud (de betekenis).
- Vermijd algemene uitspraken en theoretische termen.
- Focus op de woorden en zinnen die betekenis weergeven en verwijder onnodige woorden en zinnen.
- Zorg ervoor dat het verhaal ‘loopt’: voeg woorden en tussenzinnen toe, verplaats zinnen als dat nodig is voor de ‘flow’.
- Schrijven in de tegenwoordige tijd kan het verhaal meer doen laten spreken.
- Gebruik van persoonlijke voornaamwoorden kan de lezer in het verhaal ‘trekken’.

Vraag jezelf steeds af:

- Laat dit verhaal de ervaring zien?
- Word ik geraakt door het verhaal, kan ik het fenomeen ‘mee-ervaren’?
- Gaat het nog steeds om de betekenis zoals die geuit is door de participant?
- Zien we nu ‘meer’?

Tekstuele portretten brengen de ervaring ‘tot leven’ en zijn daarmee ondersteunend voor de onderzoekers in hun proces van begrijpen. Daarnaast kunnen tekstuele portretten gebruikt worden in de presentatie van het onderzoek (in artikelen, lezingen, etc.). Enkele voorbeelden van tekstuele portretten uit het MS-onderzoek zijn:

Vanmiddag heb ik ontzettende pijn in mijn benen, zenuwpijn. Ik kan me op niks anders concentreren dan op mijn lichaam. Deze pijn is niet te temperen en ik weet niet waar ik het zoeken moet. Ik doorsta de pijn en wacht tot het weggaat. Ik weet dat ik morgen ontzettend moe zal zijn. Dan moet alle energie naar mijn benen toe die aan het herstellen zijn. Ik voel me dan *total loss*, net als gezonde mensen de dag nadat ze de marathon hebben gelopen. Op zo’n dag kan ik niet studeren en probeer ik afleiding te zoeken door wat te rommelen, iets luchtigs te lezen, wat televisie te kijken en afwachten want ik weet dat het overgaat.

Ik merk nu dat ik in een schub zit omdat ik een hele zware rechterarm heb. Het voelt alsof ik heel lang boodschappen heb vastgehouden of een kind op mijn arm heb gehad. Dat gevoel heb ik tot in mijn schouderblad. Mijn schouder is loodzwaar en het voelt alsof ik hem niet omhoog kan houden. Ik heb nu ook gevoelsstoornissen in mijn benen. Het is net alsof mijn benen met Midalgan zijn ingesmeerd, waarna er heel strak duct-tape omheen is geplakt: een brandend, knijpend gevoel.

In september moest ik opnieuw leren lopen. Eerst een paar stappen, dan een kort stukje en elke keer een stukje verder. Ik voelde me toen verschrikkelijk, omdat veel mensen in mijn buurt niet weten dat ik MS heb. Ik had het gevoel dat iedereen door het raam aan het gluren was en mij raar zagen doen. Ik schuifde als een vrouw van tachtig. Ik maakte me druk om wat ze wel niet zouden denken.

Fenomenologische thematisering

De tekstuele portretten vormden de basis voor een fenomenologische thematisering. Het doel was om te komen tot structuren van betekenis. De term 'structuren' moet ruim worden geïnterpreteerd. Het gaat niet om vaststaande betekenissen die op alle personen met MS van toepassing zijn maar zoals die in onze interviews naar voren kwamen. Een fenomenologische studie laat mogelijkheden van ervaringen zien en doet geen definitieve claims. De thematisering hebben we gedaan met behulp van het kwalitatieve softwareprogramma Atlas.ti, waarin de tekstuele portretten werden geladen. De tekstuele portretten werden op twee manieren gelezen. De eerste complete lezing was gericht op het kunnen beschrijven van de belangrijkste betekenis van een tekstueel portret. In de tweede selectieve en gedetailleerde lezing ging de aandacht uit naar zinnen en bewoordingen die in het bijzonder de betekenis blootleggen zoals die naar voren kwam in de complete lezing. De 23 thema's die voortkwamen uit deze fenomenologische analyse, vormden de structuur voor de eerste beschrijving van het fenomeen.

Reflectief schrijven

De laatste fase in het analyseproces was gericht op de verdere explicitering van het fenomeen. Dit was een reflectief proces van schrijven en herschrijven. Tijdens dit schrijven kwamen we weer tot nieuwe inzichten en maakten we gebruik van literatuur die ons hielp om tot een verdere fenomenologische doordenking te komen van onze bevindingen. Literatuur wordt in deze fase gebruikt om betekenissen te laten oplichten. Het gaat dus om het expliciteren van al aanwezige betekenis en niet om het opleggen van bepaalde betekenissen of concepten aan de data. Het werk van Merleau-Ponty (1945) en zijn onderscheid tussen de 'habitual body' en de 'actual body' was bijvoorbeeld behulpzaam om ons te doen laten zien dat een persoon met MS verwickeld is in een proces waarin hij een aangepaste *habitual body* op moet

bouwen en vertrouwd moet zien te raken met zijn ‘nieuwe’ lichaam. Met het werk van Gadow (1980) konden we de veranderende relatie tussen het zelf en het lichaam beschrijven en hoe het lichaam zowel als object en als subject verschijnt in de ervaring van mensen met MS. Ook werd duidelijk dat – in tegenstelling tot wat blijkt uit veel fenomenologische literatuur over ziekte en gezondheid – de bijna voortdurende aanwezigheid van het lichaam in de ervaring niet noodzakelijk tot vervreemding of onbehagen leidde. In dit schrijven en reflecteren kwamen we uiteindelijk uit op zes ervaringsdimensies van het lichaam bij mensen met MS.

Conclusie

In dit artikel heb ik een fenomenologische analyseaanpak beschreven die gaandeweg in het MS-project tot stand is gekomen. Het samenstellen van tekstuele portretten stimuleert een houding van verwondering en is behulpzaam om (impliciete) betekenissen te expliciteren. De nadruk op evocatief schrijven werkt resonantie in de hand: door op deze wijze de analyse uit te voeren is de kans groter dat de onderzoeker ontdekt wat de ander bedoelt. Elke onthulling verbergt tegelijkertijd ook iets en de tekstuele portretten zullen daarom altijd maar een glimp van het fenomeen kunnen laten zien. Het gebruik van literatuur kan extra diepgang geven aan de analyse, omdat het onze interpretatieve kaders verruimt. Ik wil benadrukken dat deze analysevorm niet *de* manier is. Wel wil ik onderzoekers uitdagen om zich meer door het fenomeen en minder door de methode te laten leiden. Strikt genomen kan een fenomenologisch onderzoeksproces alleen achteraf worden beschreven. Dat betekent niet dat er vooraf geen onderzoeksplan geschreven kan worden, maar wel dat er vraagtekens gezet kunnen worden bij een fenomenologisch onderzoeksproces dat daadwerkelijk volgens dat plan of bepaalde methodische richtlijnen is verlopen.

Noot

- 1 Dit onderzoek is samen met Pascal Collard en Truus Teunissen uitgevoerd. In dit artikel focus ik me op het onderzoeksproces. Het artikel Van der Meide, H., Teunissen, T., Collard, P., Visse, M., & Visser, L. (2018). The mindful body: A phenomenology of the body with MS. *Qualitative Health Research*, <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1049732318796831>, beschrijft de resultaten.

Literatuur

- Crowther, S., Ironside, P., Spence, D., & Smythe, L. (2016). Crafting stories in hermeneutic phenomenology research: A methodological device. *Qualitative Health Research*, 1(10), 1-10.
- Dahlberg, K., Dahlberg, H., & Nystrom, M. (2008). *Reflective lifeworld research*. Lund: Studentlitteratur.

- Finlay, L. (2009). Debating phenomenological research methods. *Phenomenology & Practice*, 3(1), 6-25.
- Gadow, S. (1980). Body and self: A dialectic. *The Journal of Medicine and Philosophy*, 5(3), 172-185.
- Husserl, E. (1970). *The crisis of European sciences and transcendental phenomenology: An introduction to phenomenological philosophy*. Evanston: Northwestern University Press.
- Manen, M. van. (2005). Fenomenologie: een kwalitatieve stroming met een verscheidenheid aan tradities. *KWALON* 28, 10(1), 30-36.
- Manen, M. van. (2014). *Phenomenology of practice*. Walnut Creek: Left Coast Press.
- Merleau-Ponty, M. (1945). *Phenomenology of perception* (translated by C. Smith, 2004). London/New York: Routledge.
- Smaling, A. (2016). Methodefetisjisme, descriptieve fixatie en theorievermijding. *KWALON* 62, 21(2), 3-5.